

ИВАН ВАЗОВ „НЕМИЛИ-НЕДРАГИ“

ОТ ТЕАТЪРА НА ИСТОРИЯТА ДО ТЕАТЪРА НА БИТА

“Хайдушкият инстинкт оживя в него. Той забрави, че е в театър”, пише Вазов за Македонски в IV глава на повестта “Немили-недраги”. Творец с мисия, летописец на националните съдбини, Вазов търси многоликия образ на героя от миналото, старее се да го обобщи, да го подчини на своята художествена концепция за историята. В този аспект “Чичовци” и “Немили-недраги” са подготовка за голямото епическо платно на романа “Под игото”. В двете повести животът преди Освобождението е видян от два различни ъгъла, “проигран” е в различни пиеси, носещи отличителните белези на високото и низкото в изкуството, на героичното и пародийното, на историческото и битовото.

Героят от миналото в творчеството на Вазов има различни образи. В “Епопея на забравените” той е романтично възвисен и идеализиран, но лишен от реалистична визия. Цикълът представя едната страна от живота в поробена България – героичната, достойната за патос и възхищение. Българското оживява в иконичните, монументални и пълни с исторически прозрения образи на Левски, Раковски, Паисий, трагичния Волон и трагичния Кочо, защитниците на Перушица и бранителите на Шипка. На другия полюс са Вазовите “чичовци” от едноименната повест и от разказа “Хаджи Ахил”. Бутафорно-комичните им образи са разположени в пространството на карикатурата и гротеската, върху плоскостта на бита, “неспособни да прекратят от микрокосмоса на бита в макрокосмоса на историята” (Милена Цанева). Третото превъплъщение на героя от миналото е в повестта “Немили-недраги”, която представя една галерия от силни човешки характери, от художествени образи, създадени с реалистична плътност, човешка сложност и психологическа дълбочина.

“Немили-недраги” и “Чичовци” са творби, създадени в Пловдив, родени във времето, когато съзрява и укрепва белетристичната дарба на писателя. Тогава се изгражда и тематичният кръг от предпочитания към голямото и малкото в живота на нацията, към сериозното и пародийното. Героите се разпределят в различни зони, предписват им се начин на живот и норми на поведение. Кръстопътната културна ситуация ражда жанровете, установява правилата, очертава диапазона на читателското очакване. Публиката е любопитна да види проявленията на възвишеното и низкото, петимна е да ги разположи в една ценностна система, която се формира заедно с тях. Двете повести говорят на различен език за едно и също време, което се припокрива исторически, както в античните драми се припокриват едни и същи сюжети от митологията. Но – както в античните драми – това време се интерпретира различно. От патоса и афекта на трагедията в “Немили-недраги” се преминава в бутафорията и фарса на комедията и сатировската драма в “Чичовци”. Ефектът на античната трагедия е заложен и в образно-емоционалния свят на “Епопеята”. В “Под игото” се осъществява синтез на различни нива, прави се нов опит за епопея, а няколко години по-късно в разказа “Дядо Йоцо гледа” символичното противопоставяне на епохите ще подчертае колко абсурдно несъвместими са двата образа на българското. Тези произведения очертават голямата художествена дъга в творчеството на Вазов.

Заглавието на повестта “Немили-недраги” продължава един мотив от юнашкия епос, преминал в личното творчество (Ботев, Яворов). Мотивът за “немилите-недраги” изгнаници в чужбина характеризира емоционално епохата на робството и става особено актуален след Кримската война, във времето на броженията и въстанията. Понятието “хъш”, типично българско, подсилено от патоса на великото време, се вписва сполучливо в общата атмосфера на героизъм и мъченичество. Патриотичната идея дава смисъл на сюжета, изпълва го със съдържание. Както и в другите Вазови произведения, диалогът между епохите, усещането за ценностната им несъизмеримост са морален пример за съвременниците. “Тогава беше времето на самопожертвованията – пише Вазов в XV глава, – защото из великите страдания изникват великите героизми, както днес е епохата на дребните характери.” И по-

нататък: "Всичко това днес ни се вижда за невярване... Весело време беше тогава." Моралният пример се задейства във всяка от критичните точки на повестта. "Тъй свършваха тогава предтечите на зорницата на българското освобождение", ще обобщи писателят поуката от смъртта на Странджата.

Внушенията на творбата гравитират около две основни тези – тезата за героизма и тезата за мъченичеството. Героите – в художествен и нравствен смисъл – са поставени в неестествената за тях среда на пасивност и принудително бездействие. "Балканските орли стоеха в клетка. Героите бяха сега кокошкари." Това понякога принизява техните образи до равнището на бита, внася и лек криминален оттенък, но тъкмо то е доказателство, че Вазов създава живи хора, а не икони. Но ако границата на закона се преминава понякога, моралната граница, свързана с родолюбието и чистотата на идеала – никога! Жив пример за това е Македонски. Той открадва дрехите на Владиков и ги продава на вехтошар, но когато тръгва за Русчук, използва парите за общото дело.

Гледната точка на Вазов към онова време е двойствена. През очите на Бръчков, чийто прототип е писателят, всичко изглежда славно, неповторимо, романтично уголемено. Животът под робство е една монотония, а гладът и студът на браилските улици – незначителни пред небивалото братство и общност на идеите. През умъдрелите очи на автора обаче, преживял разочарованията от сбъдването на идеала, натрупал жизнен и исторически опит, онова мило и наивно време на възторзи има и своята "гръмлива" и "безсмислена" фразеология, и своята "първобитна" социална живопис. Онова време е незряло, поетическото му безумие тогава е съвпаднало с младостта на поета хъш и с младостта на нацията. Защото, ако се позовем на главата "Пробуждане" от романа "Под игото" – "младите народи, както и младите хора, са поети". По-убедителна и много по-добре промислена и осъзната е гледната точка на Странджата: "...хъш значи да се мъчиш, да гладуваш, да се биеш, с една дума, да бъдеш мъченик." Хъшовете са ентузиазирани и отчаяни хора, на които историята е отнела възможността да живеят човешки. Направили веднъж своя избор, сдобили се с рани и слава, те са притиснати на тънката граница между оцеляването и мизерията, между свободата и смъртта. Старият знаменосец е пример за живот, посветен на идеала, за доброволно мъченичество и саможертва пред олтара на отечеството. Словата в знаменитата му реч са едновременно спонтанни и изстрадани. Много далече от клишетата, с които говори борбата, е и неговото прозрение "Народ без жертви не е народ". Робството е достигнало предела на поносимостта, своеволията на чуждата власт са навлезли в зоната на изстреблението. Кръщението на нацията идва с кръв – илюзията, че може да стане иначе, също се заплаща. Ще кажат: силни думи, почти театрални реплики, изречени с трагически патос. В театъра на историята обаче няма репетиции, дублаж, суфльори. Всяка сгрешена дума или жест имат съдбоносни последици, всяко действие е първо и последно. Нали и Бенковски, по свидетелството на Захари Стоянов, издава своя режисьорски замисъл при вида на пламналата Тракия: "Моята цел е постигната вече. В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее. А на Русия – нека тя заповяда!" Нали и прозорливият Ботев (един от епизодичните герои в повестта) ще превземе "Радецки" като в добре подготвен, умело декориран, гениален исторически спектакъл.

Началото на "Немили-недраги" е повече от впечатляващо. Картината на браилската нощ играе ролята на психологическа увертюра към живота на хъшовете. Студената и мрачна обстановка, нарисувана пестеливо, но изразително, въвежда читателя в ежедневието на тези мъченици. Надписите по тютюнджийските лавки и метафоричният намек "будна" кръчма носят своите значими послания. Както навсякъде във Вазовата проза, пейзажът е в унисон със събитието, разкрива обстановката и се появява винаги при промяна на мястото на действието (Искра Панова). Във всяко отношение Вазов следва класическата повествователна традиция. Романтикът изцяло е отстъпил на реалиста. Пред проф. Шишманов той ще признае: "Докато в поезията си аз съм романтик, то в прозата съм по-скоро реалист." Човешкият характер е изобразен в добре премерен баланс между типичното и

индивидуалното. Човекът е рожба на социалната среда, в която живее. Повествователят детайлно разкрива обстановката, преди да ни запознае с героите. Навсякъде се усеща всевиждащото му око, чува се неговият обясняващ глас, който тълкува събитията – похват, какъвто не се среща нито у Елин Пелин, нито у Йовков. Разказвачът стои на едно интелектуално ниво по-високо от персонажите и знае за тях дори онова, което те сами не подозират. Сюжетът е скокообразен и (макар в по-малка степен в сравнение с "Под игото") наситен с авантюрни моменти и сензационни развръзки. Основната случка има своя послеслов, както в някои Вазови разкази, например "Една българка". Битовото в облика на хъшовете не достига онези пародийни и гротескови форми, както в повестта "Чичовци", а само допълва историческото. Битовото и историческото тук влизат в съюз, първообраз на съюза между битово и историческо в романа "Под игото". Някои сцени от повестта много напомнят сцени от романа. Или по-скоро връзката е обратна. Такъв случай е представлението, на което се събират пари за убийството на султана. Намерението не се осъществява, защото в "Немили-недраги" революционната идея не е достигнала оня исторически апогей, познат от "Под игото", на който да стане възможна нейната реализация. Вазов обаче е много силен в пресъздаването на духа на епохата. И в повестта, и в романа една от големите теми е оформянето на художественото съзнание на българина в оня стадий, когато все още се смесва театърът на сцената с театъра на живота – и от актьорите, и от зрителите. Споменахме вече за вживяването на Македонски в хайдушката му роля. В романа "Под игото" някои от зрителите изпадат в комично положение от подобно вживяване, а бабичките на Бяла черква намразват господин Фратю заради неблагодарната му роля. Много по-интересна е ролята на същия господин Фратю, пренесена върху декора на историята, в повестта "Чичовци" и в главата "Силистра йолу" от романа "Под игото". В повестта той произнася една патетична и помпозна реч за българското *liberte*, а в романа се ограничава само с едно изречение и с вдигането на тост. Нещо повече. След въпроса на социалиста Кандов Фратю изрича думата "свобода" на български, но тихо, като страховито се оглежда да не го чуят циганите. Театърът на историята се оказва прекалено сериозен и прекалено опасен за този господин, чиято естествена среда е "чичовската". Но чуите колко убедителен е той там, в повестта, пред фарсово-комичните и карикатурни очерчания на себеподобните: "Братя! Въздухът трепери! Балканът се тресе и доловете ехтят от реванието на балканския окований лев! *Liberte, o, liberte!* Ще дойде време и ти да царуваш в тия прекрасни места, дето се вей inferналният полумесец на нашия петвековен неприятел и тиранин! Скоро по величествените върхове на тая стара майка (той посочи Стара планина), дето се е проливала цели столетия българска кръв, ще се развее гордий пряпорец на български герой, внук на славний Крума, Асена и Симеона. Вече пукна първата пушка на нашето *liberty*, а знаете ли какво казва нейний гръм? Ставайте, храбри българи! Доста робство и тиранство. Братя! Въздухът трепери!..." За разлика от храбрият мъченик Странджата Фратю говори с клишета. В "Под игото" френският заместител на българската дума "свобода" има характера на таен код за разбиране от посветените и съпричастните. Там героят съзнава колко истинско и колко опасно е всичко. В "Чичовци" откровението "Въздухът трепери" има пародиен характер, което личи от заглавието на следващата глава – "Въздухът трепери", и от ефекта на паническият страх, обзел свидетелите на събитието. Истината е, че в "Чичовци" провинциалният въздух е дълбоко застоял, а в "Под игото" въздухът действително трепери. Но повече от него трепери самият господин Фратю, който в края на романа се провиква в Ганковото кафене: "Да живее негово величество султанът!" А писателят с болка коментира: "Времената бяха такива, щото Юрдановците бяха прави и Фратювите бяха честни."

В "Немили-недраги" времената са други, те са подходящи за проява на героични характери, макар и там героичното да върви ръка за ръка с комичното. По-важното в повестта е, че хъшовете реализират своя идеал – да загинат за свободата на отечеството. Битовото никак не ги снизява, а само дообогатява техните образи и им придава реалистична плътност.

Безспорно във фокуса на авторското внимание стоят Бръчков и Македонски. Единият – защото е духовен двойник на писателя, а другият – защото е съсредоточил в себе си авантюристичния дух на хайдутина и борческия устрем на революционера. Бръчков е дете на невинността и ентузиазма. “Мечтател, идеалист, ветреник” – това не са само качества на характера. Това са категории от висок нравствен порядък, които полагат фундамента на революционния морал в едно време, когато нравствено и революционно се припокриват. Бръчков е поет и е млад – той въплъщава авторската концепция за движещата сила на историята. Изобразен е непосредствено преди Странджата при груповия портрет на хъшовете в I глава, за да бъдат деликатно съпоставени младостта и опитът, ентузиазмът и болезнените последици от участието в борбата. Бръчков остава до смъртния одър на Странджата, за да му даде нравствена подкрепа, да чуе неговия завет, да му склопи очите на чужда земя. Респектът, благоговението и страхопочитанието на свищовчето към стария знаменосец са естествена изява на приемственост между поколенията, озарени от идеала на революционната борба и свободата. Бръчков утешава другаря си, че “България няма да забрави своите храбри синове”, но това пророчество се осъществява само частично. Или поне Вазов не е удовлетворен от степента на неговото осъществяване и приема мисията си на творец в най-висш смисъл като морална реабилитация на миналото. Писателят коментира кратко, но многозначително този трагичен епизод: “Тъй свършваха тогава предтечите на зорницата на българското освобождение.” Едно изречение, в което е заложена недвусмислено съпоставката между преди и сега. Преди е било времето на героите, а сега – на мижитурките, търгащите, кариеристите. Диалогът между историческите времена приема остроконфликтен характер, бие по заспалите съвести... ако това клише може да впечатли някого в байганьовската епоха...

Бръчков обаче има “щастие” да загине при Гредетин за разлика от Македонски. Хъшът с хайдушката фамилия и хайдушкото минало е проблематичен и като поведение, и като художествен образ, в който рефлектира сложността на революционерската съдба в историята. Още традиционният му повествователен портрет в началото говори за това. Там “громкото” се смесва с лукавото и на фона на възхитителното минало на героя изплува дребното му и надупчено от шарката лице. Но Македонски превъзхожда останалите не с подвизите си, които са безспорни, а с ярките черти на характера си. Способен да излъже, да открадне, да обере на карти приятеля си, той като никой друг е в състояние да поеме отговорност в трудния момент, да отиде доброволец и да рискува живота си в името на делото. Образът му е безкрайно симпатичен на писателя дори в пристъпи на грандомания, когато говори за себе си в трето лице. А може би най-вече тогава! Известно е, че в “Под игото” Вазов успява най-вече с второстепенните и епизодичните герои, защото ги извежда на сцената с неповторимия им колорит. А Македонски е централен герой, при това удивително колоритен по природа. В “чичовския” свят колоритното дистанцира персонажа от големите проблеми на епохата, в “Немили-недраги” и “Под игото” то създава духа ъ, нейната неповторима историческа атмосфера. Македонски в най-голяма степен въплъщава синтеза на героизъм и мъченичество. В X глава той се извява в най-добра светлина. С цената на едно убийство преминава замръзалия Дунав. Революционният му опит и интуицията му показват безпогрешно откъде може да дойде опасността. Затова внимателно проучва къщата на баба Тонка като “един вълк, който обикаля нощем краищата на градовете”. Съприкосновението с Левски обаче очертава границите на понятието “хъш”. Диалогът между тях е кратък и формален. Вазов прекъсва повествованието на най-любопитното място, защото не желае да постави в една художествена плоскост безсмъртния Левски и битово-колоритния Македонски (Милена Цанева). Македонски има своето място в повестта, а Левски – в историята. Художествената условност е добре осъзната и жанровете не бива да се смесват! И ако творбата е отделила на Македонски почетно място, то в историята нещата не стоят по същия начин. “Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?!...” – тази реплика е убедително изражение на идеята, че

революцията изяжда своите деца, и болезнен вик за печалната българска действителност.

Но своето място в повестта има и Левски. Понеже не се припокрива с понятието "хъш", по-скоро не се вмества в неговата историческа ограниченост, Левски е герой на отделна глава, със своя относителна автономност в художествения свят на "Немили-недраги". В тази глава историята проговаря с друг език, както става и в "Пиянство на един народ" от романа "Под игото". Историята говори с езика на фактите, на действителността, на безсмъртния пример, а повествователят я насочва, осмисля и тълкува. По сходен начин поетът тълкува историческата личност и духа на времето в "Епопея на забравените". Левски от XI глава изцяло напомня образа от едноименната ода. Дори има и нещо повече – не само изображение, но и тълкуване на личността, на нейния принос към българското, а също и съизмерима с представите за величие: "Един мъничък Хус, който не стана гигант, защото нямаше простор да се развърти; и който в Юдея би бил разпнат, в средните векове би бил жив изгорен, както в деветнайсетия биде обесен... Три мъчила, три символа; разпятие, Торквемадов огън, бесило – три смърти, които вековете измислиха, да наказват безчестните и безсмъртните..."

Театърът на историята е царство на парадоксите и романтикът Вазов добре го знае. В крупен план животът на хъшовете е низ от парадокси и в тях се оглежда в целия си ръст историческата драма, историческият трагизъм на нацията. България е затворена за тези мъченици, а Румъния им дава гостоприемство, каквото дава пустият морски бряг на корабокрушенците (метафората за катастрофиралия кораб на несъстоялата се българска революция от 1868 година е прозрачна). Техните дрипи са тяхната слава. Великата река Дунав прилича на една бара. Родината е толкова близо и толкова далече! Хъшовете стоят на брега на Дунава и гледат зелените хълми на България... Две десетилетия по-късно несретната ни историческа участ ще се актуализира като проблем в Яворовата елегия "Заточеници", където отново водното пространство, ничията територия, дели човека от родината, застанал на пустинната граница на неизвестното и метафорично "чезнец" там.

Хъшовете са "един нов и гладен пролетариат, съставен от подвизи, дрипи и слава". Националната и социалната характеристика се преплитат, историята работи с пълна сила и залага в днешния ентузиазъм бъдещи разочарования от осъществяването на идеала. Защото днешното румънско общество е утрешното българско общество. В театъра на историята се сменят декорите, но не бива да се забравя, че всичко има условен характер.

Помагало по литература за изпита след 7. клас (Ангел Малинов)